

tički aparat. Kritički se aparat ne navodi, jer su varijante iz *Češke glagoljske biblije* (po autoričinu prijepisu) uzete u obzir već u izdanju staročeške biblije (V. Kvas, *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I-IV*, Praha 1981, 1985, 1988, 1996).

Emausko razdoblje u kojemu dolazi do obostrano poticajna ukrštavanja čeških i hrvatskih kulturnih vrijednosti pokreće niz značajnih pitanja i otvara prostore za nova istraživanja. Možemo spomenuti npr. još uvijek nedovoljno istraženo pitanje o bohemizmima u hrvatskim prijevodima s češkoga, ili zanimljivo pitanje o utjecajima emauskoga hrvatskokrkvenoslavenskog jezika na staročeški. Dok su u hrvatskim tekstovima bohemizmi česta pojava, u češkoglagoljskim tekstovima zapravo nema kroatizama (barem ne svjesnih). S druge pak strane, kroatizmi emauskog podrijetla javljaju se u Klaretovim rječnicima. Češkoglagoljski spomenici kao unikatni izvori, dakako, imaju neprocjenjivo značenje za praćenje razvoja češkoga jezika, kao i za istraživanje tekstološke tradicije češkoga biblijskoga prijevoda zbog čuvanja drugdje nepotvrđena stanja teksta.

Objavljivanje izvora stvara osnovne uvjete za potanje istraživanje ovoga bogata materijala, kako u detaljima tako i u širem kulturno-povijesnom kontekstu. Zahvaljujući prisutnoj ediciji, znanstvenoj je javnosti sada na raspolaganju najopsežniji i najznačajniji sačuvani spomenik češkoglagoljske emauske pismenosti u primjernu izdanju koje zadovoljava sve zahtjeve suvremenoga načina izdavanja teksta.

ZDENKA RIBAROVA

CHRISTOPH KOCH: *Kommentiertes Wort- und Formenverzeichnis des altkirchenslavischen Codex Assemanianus*. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Tom. XLIII, Weiher – Freiburg i. Br., 2000.

U izdanju Monumenta linguae slavicae XLIII (Weiher – Freiburg, 2000.) izašlo je ovo opsežno djelo koje obuhvaća 909 stranica, od čega ih se 777 odnosi na sam *Rječnik*. U *Predgovoru* autor uz konstataciju da je *Assemanijevo evanđelje* jedan od najvažnijih rukopisa staroslavenskoga kanona napominje da je nastojao uzastopnim kontrolama vrednovati prezentiranu građu, ali je ipak ostalo dvojba, a i vjerojatnih pogrešaka.

Autor se posebno zahvaljuje svojim suradnicama: Evi-Mariji Kintzel i Anke Schröder, koje su ekscerpirale rukopis, što uključuje transkripciju, oznaku mjesta obrađenih jedinica u tekstu, te oznaku za njen oblik, što je učinjeno pažljivo i bez pogrešaka, mada se štošta utvrđivalo tek tijekom obrade. Zahvaljuje se i Sigridu Scheureru za pregled grčkih dijelova indeksa.

Sadržaj knjige dolazi iza *Predgovora*, a na njega se nadovezuje *Uvod*, zatim *Pregled izvora i literature*, gramatičke i ostale kratice, te upute za uporabu *Rječnika*. Tek nakon toga slijedi osnovni dio knjige: *Popis riječi i oblika Assemanijeva evanđelja*, a iza njega dolazi *Odostražni rječnik*, te tri registra.

Ch. Koch na početku *Uvoda* ukratko izlaže poznate činjenice o nastanku staroslavenskoga kao literarna jezika, a kao jezgru staroslavenskoga uzima rukopise evanđelja: dvije tetre (*Zografsko* i *Marijinsko*), te dva aprakosa i jedan odlomak aprakosa. Pri tome smatra da se ta dva kratka aprakosna evanđelja, tj. *Assemanijevo* i *Savina knjiga*, te *Ohridski listići*, naslanjaju na prvi carigradski prijevod iz 863. g., dok tetre povezuje s moravskim periodom ćirilometodskoga djelovanja, o čemu daje iscrpnu argumentaciju, pripominjući da postoje i suprotna mišljenja o prioritetu tetra, što odbacuje, opredijelivši se tako za rječničku obradu *Assemanijeva evanđelja*. Nada se, također, da će ovakva obrada teksta *Assemanijeva evanđelja* doprinijeti da se preciznije odrede odnosi između staroslavenskih evanđeoskih tekstova. U datiranju glagoljskih aprakosa nema suglasnosti među istraživačima, tako, dok bugarski znanstvenici datiraju *Assemanijevo evanđelje* u vrlo rano razdoblje, tj. u period od kraja X. do početka XI. st., nasuprot njima Ševčenko, na temelju podjele teksta i ornamentike, rukopis datira na kraj glagoljske rukopisne zbirke, a Lunt pak na temelju jezičnih kriterija smatra *Assemanijevo* najmlađim rukopisnim evanđeljem i stavlja ga u drugu polovicu XI. st., a tako i Tarnanidis na temelju ortografskih značajki smatra *Assemanijevo evanđelje* mlađim od *Sinajskoga euhologija* iz XI. st.

Koch također smatra, prema jezičnim pokazateljima, da *Assemanijevo evanđelje* nije nastalo prije podmakle druge polovice XI. st., nešto poslije *Savine knjige* (a raniji bi bili *Ohridski listići*), pa prema tome zaključuje da su najstariji rukopisi aprakosa od tri do pet desetljeća mlađi od najstarijih tetra.

Autor u *Uvodu* daje i kratak pregled nastanka i razvoja staroslavenskoga jezika uz primjedbu da je u Moravskoj na ćirilometodski prijevod utjecala i domaća pismenost, koja, međutim, nije egzaktno utvrđena, no čiji se kasniji utjecaj vidi u najstarijim spisima s češkoga područja. Od kasnijih centara nasljeđa staroslavenske pismenosti spominje glagoljsku pismenost u Dalmaciji i Ohridsku školu u Makedoniji, te razvoj književne djelatnosti Simeonskoga kruga u

Bugarskoj. Ovakvo raščlanjivanje odražava se već i u staroslavenskom spomeničkom korpusu, a dalje širenje staroslavenske pismenosti u Srbiju i Bosnu, te iz Rusije napokon i u Rumunjsku, ima, općenito je mišljenje, utjecaja na jezik, te tako zapravo nijedan rukopis ne prenosi izvoran jezik ćirilometodskoga prijevoda. Po Kochovu mišljenju utjecaj govornoga jezika mjesta uporabe djeluje u svakom spomeniku raznolikim modifikacijama na svim razinama jezika, a na evanđelja utječe i miješanje u sam oblik teksta, za koje je odgovorna revizija prijevoda na temelju različitih shvaćanja grčkoga predloška, a donekle i uzajamno djelovanje aprakosa i tetra, kao i uobičajeno unutartekstovno ujednačavanje. Po Kochovu je mišljenju glavna zadaća slavenske filologije odvajanje naslaga i izmjena na prvobitnom jeziku u preostalim spomenicima, te rekonstrukcija prvobitnoga izgleda staroslavenskoga jezičnoga sustava, te konačna uspostava točna izgleda prvoga prijevoda, a ta zadaća može se riješiti tek uspoređivanjem tekstova rukopisa. Kako se ne može sigurno utvrditi koji je grčki tekst evanđelja poslužio kao predložak prvomu staroslavenskomu prijevodu, autor smatra da se uspoređivanjem slavenskih tekstova, pri čemu se zajedničke osobine mogu potvrditi u jednom tekstu ili u jednoj ograničenoj grupi grčkih tekstova, pruža mogućnost za rješenje toga problema, tj. za utvrđivanje grčkoga evanđeoskoga teksta koji je najbliži grčkomu predlošku prvoga prijevoda. Tomu služi i ova knjiga, da bi potaknula buduća istraživanja u istomu smjeru.

Ovaj *Rječnik* predstavlja, zapravo, komentiran popis riječi i oblika *Assemanijeva evanđelja*, a komentar se odnosi na interpretacije jezičnoga materijala u pogledu paleografske, gramatičke, te tekstualno-kritičke naravi, tj. dio primjedaba odnosi se na ocjenu tekstovnoga izgleda *Assemanijeva evanđelja* u okviru predaje slavenskih evanđeoskih tekstova, a drugi je posvećen objašnjavanju jezičnih osobina rukopisa. Kroz objašnjavanje slavenskoga jezičnoga materijala komentar govori i o odstupanjima i specifičnostima ovoga prijevoda prema sačuvanim tipovima grčkih evanđeoskih tekstova. Uzgred se bilježe i rijetki previdi u posljednjem izdanju *Assemanijeva evanđelja*, zatim se preispituju i rješavaju dvojbe koje nameće faksimilirano izdanje. Autor naglašava da komentar uzima u obzir uz ostale slavenske rukopise i tzv. *Vatikanski fragment aprakosa*, nedavno objavljen palimpsest, o kojem se još vodi diskusija s obzirom na njegovo datiranje, te se u vezi s tim ocjenjuje radi li se o tekstu iz staroslavenskoga korpusa ili o kakvom kasnijem. Nakon vrlo opsežne analize jezičnih karakteristika ovoga palimpsesta autor zaključuje da se radi o kasnom prijepisu jednoga vrlo stara predloška, pa bi, prema tome, ovaj rukopis spadao u jedan od najranijih crkvenoslavenskih (autor kaže poslijestaroslaven-

skih — nachaltkirchenslavisch) kratkih aprakosa, što ga ne uključuje u staroslavenski korpus.

Zbog potrebe da se u komentar uključi čitav instrumentarij staroslavenske tekstovne kritike katkad su bilješke preopširne, ali su ostavljene kao takve i na odgovarajućem mjestu da se ne bi komentar teksta suviše udaljavao od samoga teksta kao polazišta. Autor se ograđuje od toga da uza sve to ne mogu biti zadovoljeni svi zahtjevi kritike teksta, niti riješeni svi zaostatci iz dosadašnjih istraživanja, naročito u smislu što ni ovaj komentar teksta ne uspoređuje tekst s drugim tekstovima nego pojedinačna mjesta teksta međusobno. Treba naglasiti da se dijelovi teksta aprakosa koji se nalaze na više mjesta najprije uspoređuju na ravni odgovarajuće perikope, da bi se tek zatim obradio odnos prema ostalim čitanjima.

Na kraju autor naglašava da je naročita zadaća komentara, koji je u službi utvrđivanja u ovom rukopisu potvrđena teksta staroslavenskoga prijevoda napraviti predradnje za početak sveobuhvatna opisa jezičnoga lika *Assemanijeva evanđelja* po uzoru na obradu *Zografskoga evanđelja* L. Moszyńskoga.

Iza *Uvoda* slijedi popis izvora s kraticama, podijeljen u tri grupe: pod 1.1. nabrojena su faksimilirana izdanja staroslavenskih jezičnih spomenika, pod 1.2. različita izdanja staroslavenskih tekstova, odvojeno glagoljska i ćirilična, dok su u grupi 3. navedeni izvori koji pripadaju poslijestoslavenskim i ostalim izvorima (po terminologiji Ch. Kocha *Nach- und außerkirchenslavische Quellen*), kao npr. dvije dubrovačke povelje ili *Gramota Gerdenja Rižanam*, a ovaj posljednji popis obuhvaća impresivan broj tekstova koje je autor uzeo u obzir. Svi popisi dani su abecednim redom (s nešto odstupanja) i svi su transkribirani latinicom, s precizno navedenim podacima o raznim izdanjima.

Sljedeći se registri odnose na literaturu, na istim principima kao i prethodni, tj. svi su podatci na latinici i abecednim redom. Međutim, u prvoj su grupi kratice izabranih djela iz uporabljene literature, a u drugoj je abecedni red autora uporabljene literature, po potrebi s uputama na popis izvora. Taj je popis obuhvatio najrazličitiju literaturu vezanu za staroslavenski te crkvenoslavenski i općenito za slavenske jezike, ali i literaturu iz grčkoga i latinskoga (pa i litavskoga) povezanu s problematikom staroslavenskoga prijevoda. U trećoj su grupi pobrojene kratice svih konzultiranih časopisa.

Posebnim su popisom dana pravila transliteracije za primjere citirane iz teksta *Assemanijeva evanđelja*, dok su natuknice u *Rječniku* na latinici prema uobičajenoj normi, a apostrofom je iza slova označena njegova palatalnost. Popisom znakova obuhvaćena su samo slova osobita za staroslavensko pismo,

pri tom su u prvom stupcu glagoljska, u drugom odgovarajuća ćirilčna, čak i ona za koje ne postoji zabilježeno glagoljsko slovo, te u trećem latinična transliteracija, pri čemu su dodani posebni znakovi za svaku varijantu staroslavenskoga grafema, pa je npr., jeri označen s čak peterim varijantama znakova, koji odgovaraju pojedinim načinima pisanja ne samo u glagoljskom nego i u ćirilčnom pismu, najčešće stavljanjem oznake iznad slova. Transliteracija ćirilčnih slova odnosi se na citate iz ćirilčnih tekstova iz komentara pod tekstem u *Rječniku*. Autor precizno objašnjava znakove za eliziju, izostavljanja i nadopisana mjesta.

Na sljedećim stranicama dane su ostale kratice uporabljene u knjizi, u prvoj su grupi kratice za oznake različitih jezika, slavenskih i neslavenskih, u drugoj gramatičke, s napomenom da su za označavanje gramatičkoga statusa lema uporabljena samo prva slova za supstantiv, adjektiv i verbum, a isto tako u potvrdama za padež, rod i broj. U trećoj su grupi uobičajene kratice za latinske i njemačke napomene (?), (npr. *vs = versus*), te grafičke oznake u komentaru.

Neposredno prije rječničkoga dijela dvije su stranice uputa za uporabu *Rječnika*, gdje se u šest točaka nabrajaju informacije koje daje *Rječnik*. U prvoj točki precizno se objašnjava način redosljeda lema (natuknica), danih na osnovi potvrđenih primjera u normiranu obliku. Objasnjava se također, da je etimološko *jb* na početku riječi dano kao *i*, pod *i*³ dolaze oblici anaforične zamjenice, a povratna je dana pod lemom *sebe*. Glagoli za koje nije potvrđen infinitiv, a vežu se za infinitiv drukčijeg oblika, normiraju se u 1. l. prezenta, pa se tretiraju kao nepotpune paradigme. Kod imenica su posebno označeni nazivi mjesta, rijeka i osobna imena kraticom uz natuknicu, uz naznaku za rod, kod glagola je zabilježen aspekt, a kod pridjeva u nekim slučajevima stupanj komparacije. Uz svaku je natuknicu dana paralela iz grčkoga teksta; ako ih je više, označavaju se malim slovima. Bilježi se i status pojedinoga primjera u tekstu, ukoliko potvrda ne pripada osnovnomu tekstu, s oznakom od A do I (npr. pod A – druga ruka u evanđelju, pod F – dodani tekst i sl.). Potvrde uz svaku lemu transliterirane su i gramatički obrađene, a uz to je označeno i mjesto u tekstu. Mjesta između redaka označena su velikim slovom, a tako i pogreške (s uputom na točno čitanje). Oblici riječi navedeni su prema posljednjem izdanju J. Kurza, a sumnjivi slučajevi preispitani na faksimiliranom izdanju. Posebno se precizno daje status, vrijednost i označavanje grčkih paralela staroslavenskih lema, koje nisu obvezatno i prijevodi staroslavenskih leksema.

S obzirom na latiničnu transliteraciju, *Rječnik* ide abecednim redom, s tim što *ę* i *ø* dolaze iza *e* i *o*, ali fonem *h*, isključivo označen grafemom *x*, dolazi iza

v, iza njega y (jery), a iza njih z i ž, što otprilike odgovara abecednomu redu njemačkih rječnika. Komentari (bilješke) u *Rječniku* u pojedinim slučajevima obuhvaćaju po nekoliko stranica, a njihovo brojanje počinje redovito na stranici na kojoj počinje i novo slovo u redoslijedu lema. Autor je posebnu pažnju u *Rječniku* obratio razdvajanju perfektivnih i imperfektivnih glagola, koje u najvećem broju slučajeva bilježi kao dvije leme, pri tome pod imperfektivnim *byti* bilježi sve anaforične oblike glagola *jesmb*, ali kao *esmb* jer je u natuknicama početno *e* isključivo bilježeno bez *j*. S druge strane, primarno *jb*, osim na početku riječi (kad je transkribirano kao *i*) ostavlja i na kraju, tako i u oblicima pridjeva (npr. božьjь). Natuknice po potrebi povezuje uputama, bilo kao oblik ili varijante u pisanju. Grafički jednake leme (homonimi) razdvajaju se kao posebne leme po značenju ili po funkciji, npr. lema *i* tretira se kao broj, zatim kao veznik sa svim potvrdama, te napokon kao anaforična zamjenica, pri čemu su obrađeni svi oblici, a upućuje se i na one slučajeve u kojima se akuzativ sg. m. r. *i* stopio u jery s poluglasom prethodnoga glagola. Veznik *i* upravo je karakterističan primjer za način obrade u *Rječniku*. Zbog mnoštva je potvrda obrađen na deset stranica, s vrlo velikim komentarima u kojima se raspravlja i o razlikama u tekstu između aprakosa i tetra s obzirom na kontekst, dok se kod anaforične zamjenice detaljno obrađuju oblici, pa se daje čak i tabela uporabe oblika lok. pl. u određenom broju staroslavenskih spomenika.

U *Odostražnom rječniku*, koji je također podijeljen na dva dijela, prvo su dane sve leme samo s oznakom statusa u tekstu, bez drugih oznaka, a zatim samo leme izvan osnovnoga teksta, i to prema oznakama od A do I. Predmetno kazalo obuhvaća pojmove iz jezične sfere obrađene u *Rječniku*, posebno u komentarima. *Popis riječi (Wortregister)*, složenih opet u grupe prema pripadnosti različitim jezicima, povezuje se, također, za jezičnu problematiku obrađenu u *Rječniku*, i to prvenstveno u komentarima. Posljednji je *Popis mjesta (Stellenverzeichnis)*, u kojemu su po redu dana biblijska mjesta citirana na pojedinim stranicama komentara, zatim u staroslavenskim i crkvenoslavenskim rukopisima i napokon mjesta citirana u spomenicima iz ostalih jezika (npr. iz staroslovačkoga, staropoljskoga, litavskoga i dr.).

Na kraju treba posebno istaknuti da je ovaj vrlo kompleksan *Rječnik* ujedinio u komentarima vrlo razrađenu obradu jezičnih osobina *Assemanijeva evanđelja*, a još više, uspoređivanjem teksta ovoga rukopisa s brojnim staroslavenskim i ostalim tekstovima slavenske baštine, te s grčkom paralelom, sa stajališta tekstovne kritike znatno pridonio rasvjetljavanju problematike prvoga ćirilome-

todskoga prijevoda. U tom je smislu uz golem obavljen posao ova knjiga značajan doprinos izučavanju staroslavenskoga nasljeđa na svim razinama.

HERTA KUNA

MEDIEVAL SLAVIC MANUSCRIPTS AND SGML: PROBLEMS AND PERSPECTIVES ed. by ANISAVA MILTENOVA and DAVID BIRNBAUM. Sofia: Professor Marin Drinov Academic Publishing House, 2000, pp. 372.

Medieval Slavic Manuscripts and SGML: Problems and Perspectives is the first book published in Slavic studies which is entirely dedicated to computer processing of medieval Slavonic manuscripts and which is written in English. In the framework of the project entitled *Repertorium of Old Bulgarian Literature and Letters*,¹ information about over two hundred manuscripts from the thirteenth to the nineteenth century was processed according to an application of the Standard Generalized Markup Language (SGML) based on the Text Encoding Initiative (TEI). By **repertory** it is meant by the authors a »universal corpus of analytical descriptions of Slavic manuscripts« (p. 8).

The first paper in the volume, *A TEI-Compatible Edition of the Rus' Primary Chronicle (Povest' vremennyh let)* by David J. BIRNBAUM, addresses new strategies of electronic editions of medieval Slavonic sources. It demonstrates the advantages of a TEI-conformant SGML edition of the Rus' Primary Chronicle. The methods by which the stemmatic structure of the versions was represented by a computer structure are clearly shown by the author. He illustrates the convenience of browsing and searching the text in *Panorama Pro 1.5*, which includes support for queries referring to the SGML element structure. In addition, the use of *Pat* in a web-based environment to render only selected portions of the document is described.

¹ The system employed in the project was firstly elaborated in the summer of 1994 in Pittsburgh as a part of a joint Bulgarian-American project »Computer-Supported Processing of Old Slavic Manuscripts« by David Birnbaum, Anisava Miltenova, and Andrej Boyadzhev. The first public discussion of it was at the international conference on computer processing of medieval Slavonic manuscripts in Blagoevgrad in 1995 (see A. Miltenova et al. (eds). *Computer Processing of Medieval Slavonic Manuscripts. Proceedings. First International Conference 24-28 July, Blagoevgrad, 1995*. Sofia, 1996.). In 1996-1997 an international project »Computer-Supported Processing of Slavonic Manuscripts and Early Printed Books« was developed with coordinators Anisava Miltenova and Ralph Cleminson.